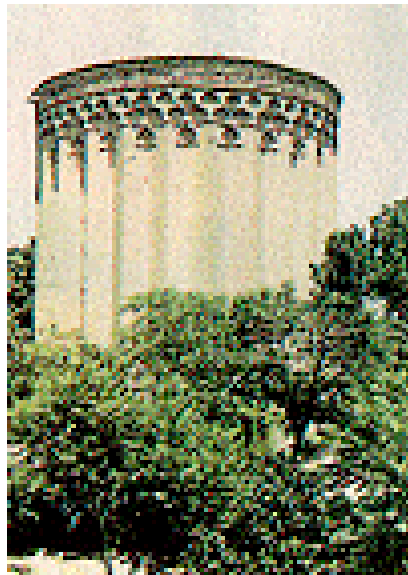

a p a g a
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային և հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

Համար 51 Դեկտեմբեր, 2012 թ.

No. 51, December 2012

ԱՊԱԳԱ No. Համար 51 (66) 2011 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

*Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran*

WEB: www.apagaonline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Քովանդակություն

Հայերեն

1921 թ. մարտի 16-ի Ռուս-թուրքական...

Անգլերեն

Պատմական Ռեյ քաղաքը

Պարսկերեն

Մարտական փիղը Միջին եւ Մերձավոր Արեւելքում

CONTENTS

Armenian

A discussion on Armenians and Russian-Turkish relations

English

Rey, a historical heritage

Persian

Martial elephants in Middle and Near East

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

1921 թ. մարտի 16-ի Ռուս-թուրքական քարոզչական ճակատում թուրք- թաթարական յարձակումներին հակադարձելու հիմնաւոր գործոն

Ռաֆայէլ Համբարձումեան

1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկուայի Լենին-Աթաթուրք գործարքով Ռուսաստանն ու Թուրքիան Հայաստանի տարածքները բռնազաւթեցին, բաժանեցին Թուրքիայի, Ադրբեջանի եւ Ռուսաստանի (բռնազաւթուած տարածքը անուանեցին «Խորհրդային Հայաստան») միջեւ:

1921 թ. մարտի 16-ի Ռուս-թուրքական 90-ամեակի տարելիցը, Գրողների միութիւնում իմ կազմակերպած միստից բացի ոչ Հայաստանում, ոչ էլ Սփիւռքում չնշուեց: Մինչդեռ Թուրքիան պետական բարձրագոյն մակարդակով **հենց մարտի 16-ին** Մոսկուայում նշեց գործարքի 90-ամեակը եւ Ռուսաստանի հետ փաստօրէն **վերահաստատեց** մարտի 16-ի գործարքը: **Սա կնշանակի Ռուսաստանը ոչ թէ մե'ր ռազմավարական դաշնակիցն է, ինչպէս անընդհատ պնդում եւ հաւատացնում են ՀՀ իշխանութիւնները, այլ Թուրքիայի:**

Այս գործարքի մասին հայերս 90 տարի է ասում ենք ապօրինի է, անվաւեր է եւ միջազգային իրաւունքին չի համապատասխանում: Միայն մէկ փաստի արձանագրումը լիովին բաւական պիտի լինէր յայտարարելու, որ այդ գործարքը միջազգային իրաւունքի ոչ թէ անտեսում է, այլ այդ օրէնքների մերժում: **Միջազգայնօրէն չճանաչուած երկու պետութիւն պայմանագիր են կնքել մի երրորդ պետութեան տարածքները իրար մէջ բաժանելու մասին՝ առանց այդ պետութեան մասնակցութեան...** Պայմանագիրը կնքելու պահին ոչ «Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիւ Սովետական Հանրապետութիւն» անունով միջազգայնօրէն ճանաչուած պետութիւն կար, ոչ էլ՝ «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի»

կառավարութիւն: Դրանք միջազգային ճանաչում ստացան 1922թ-1924թթ.:

Երկրորդ 90 ամեայ մտայնութիւնը. Տարիներ շարունակ մենք Նախիջեւանի խնդիրը շարունակում ենք բարձրացնել մէկ մեկնակէտից, թէ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկուայի եւ հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերը անիրաւազօր են, ապօրինի, ուստի անընդունելի: Այս ճիշտ մեկնակէտն այսօր միակողմանի բնոյթ ունի: Խնդրի մէջ յաջողութիւններ արձանագրելու համար ներկայ փուլում մենք Նախիջեւանի խնդիրը ոչ թէ պիտի միայն շարունակենք կապել 1921 թ. մարտի 16-ի գործարքի օրինամերժութեանը, այլ իբրեւ արդէն ՄԱԿ անդամ անկախ պետութեան տէր , վաղուց ժամանակն է ազգովին խմբագրենք մեր 90-ամեայ գործելակերպը՝ մատնանշելով որոշակի գործողութիւններ:

Ներկայացնում են Նախիջեւանի հիմնահարցը լուծելու ծրագրիս հիմնադրոյթները:

Հիմնադրոյթ Ա. Մենք Հայաստանին պարտադրուած Մոսկուայի եւ Կարսի անիրաւազօր պայմանագրերը պէտք է մերժենք միջազգային իրաւունքի պայմաններին լիովին բաւարարող առնուազն երեք միջազգային դաշնագրերով: Դրանք իրաւաբանօրէն բնորոշել են Նախիջեւանի խնդրի էութիւնը եւ ՀՀ –Թուրքիա սահմագատումը: Ասել է թէ՛ ՀՀ սահմանները ներկայացնելիս այլեւս չպէտք է առաջնորդուենք 1921 թթ. Լենին-Աթաթուրք օրինամերժ գործարքներով ու Հայաստանին ու հայութեանը պարտադրած բոլշեւիկեան բռնապետութեան 1921-1924 թթ.հողակողոպտումով: ՀՀ Սահմանադրութեան մէջ մեր երկրի սահմանները ամրագրելու համար պէտք է հիմնուենք Փարիզի խաղաղութեան միջազգային վեհաժողովի(1919-1920 թթ.), Սան Ռէմոյի խորհրդաժողովի(1920 թ. ապրիլի 19- 26) , Սելի միջազգային դաշնագրի(1920 թ. օգոստոսի 10) եւ Վուդրո Վիլսոնի Իրաւարար վճռի(1920 թ. նոյեմբերի 22) ընդունած որոշումներով, ըստ որոնց Նախիջեւանը 1918-1920 թթ Արցախի ու Ջաւախքի հետ միասին իրաւաբանօրէն Ադրբեջանի եւ Վրաստանի տարածք չի եղել:

Հիմնադրոյթ Բ.Այսրկովկասի հանրապետութիւնների անկախութիւնը պաշտօնապէս ճանաչելուց մէկ ամիս անց Փարիզի վեհաժողովի՝ Այսրկովկասի երկրների սահմանագատումը որոշող յանձնախումբը 1920 թ. փետրուարի վերջին, Սան Ռէմոյի վեհաժողովը 1920 թ. ապրիլի վերջին եւ Սելի դաշնագիրը(92-րդ յօդուածը) օգոստոսի 10-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի եւ ճապոնիայի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ, Ազգերի լիգայի անունից որոշեցին Հայաստանի եւ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի սահմանները գծուեն՝ հիմնուելով ազգագրական

տուեալների վրայ: Սակայն դա կիրարկուեց միայն Արեւմտահայաստանի համար: 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի տնօրինութեամբ գծուած հայ-թուրքական միջազգային քարտեզով նշուեց Թուրքիայից Հայաստանի Հանրապետութեանը վերադարձուելիք հայոց տարածքների չափը՝ **Վանի, Երզրումի, Վանի, Բիթլիսի ու Տրապիզոնի** վիլայեթներից ընդհանուր առմամբ 40 հազար քառ. մղոն(աւելի քան 90 հազար քառ.կմ):

ՀԻՄՆԱԻՈՐՈՒՄ Գ. Մեզանում ցայսօր իշխող է այն կարծիքը, թէ Արեւելահայաստանի համար միջազգային 1919-1920 թթ. խորհրդաժողովների ընդունած առանցքային որոշումները չիրականացան Լոզանի կոնֆերանսի որոշումներով, որը ստորագրուել է 1923 թ.յուլիսի 24 – ին՝ **Իրաւարար վճիռը հաստատուելուց մէկ տարի եօթ ամիս անց**: Իրողութիւնը ճիշտ հակառակն է. Լոզանում Արեւմուտքը ամէն ջանք թափեց, որպէսզի Թուրքիային ստիպի ինչ որ չափով ատարելու Իրաւարար վճիռը: Լոզանից աւելի քան մէկ տարի առաջ, 1920թ. ապրիլ դեկտեմբերից, բուլշեւիկները բռնազաւթեցին Այսրկովկասը եւ այդ տարածքի անկախ պետութիւնները դադարեցին գոյութիւն ունենալուց: **Բուլշեւիկեան Ռուսաստանը Թուրքիային զէնք-զինամթերք, ոսկի, զինուոր ու հրամանատարներ ուղարկելով օգնեց**, որպէսզի չիրագործուի Վիլսոնեան Իրաւարար վճիռ-քարտեզը, իսկ Այսրկովկասի հայաբնակ այն տարածքները, որոնք Փարիզի խորհրդաժողովի Գերագոյն Խորհրդի որոշումը կիրարկելու դէպքում պիտի միացուէին Հայաստանի Հանրապետութեանը, բուլշեւիկեան Ռուսաստանը կուսակցական որոշումով Հայաստանից բռնազատեց-յամձնեց Ադրբեջան կոչուած երկրին: **ՀԻՄՆԱԻՈՐՈՒՄ Դ.** Բաքուի թաթարները միջազգային հանրութեանը անընդհատ բողոքում են, թէ իբր Հայաստանի Հանրապետութիւնը ռազմակալել է Ադրբեջանի Հանրապետութեան տարածքի մի մասը: Մեր իշխանութիւններն այս բողոք-ելոյթներին պետք է տան միայն մէկ պատասխան.

Թող Ադրբեջան կոչուած երկիրը վկայակոչի միջազգային իրաւունքի գօնէ մէկ փաստաթուղթ, որով ապացուցուէր, թէ Արցախի Հանրապետութեան ներկայ տարածքի որեւէ հատուածի վրայ երբեւէ անրագրուած է եղել Ադրբեջանի Հանրապետութեան զերիշխանութեան տիտղոսը: Պատմական իրողութիւնը հետեւեալն է.1813-1918թթ. Արցախի ու Նախիջեւանի վրայ հաստատուած էր Ռուսական կայսրութեան իտղոսն ու զերիշխանութիւնը, իսկ 1917թ. բուլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ, Այսրկովկասում առաջացած երեք հանրապետութիւնները մինչեւ 1920թ. յունուարը միջազգայնօրէն շարունակոււմ էին համարուել Ռուս կայսրութեան տարածք:

ՀԻՍՏՈՐԻՈՐԻՍ Ե. 1924 թ. փետրուարի 9-ին Մոսկուան, անտեսելով Կարսի դաշնագիրը ստորագրած կողմերի զօնե՛ ձեւական համաձայնութիւնը, Նախիջեւանի երկրամասը **ապօրինաբար** հռչակեց Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետութեան Ինքնավար Հանրապետութիւն: Յետագայ 70 տարիներին Ադրբեջանի բազմազգ բնակչութեան մօտ 35 տոկոսը կազմող հայերի թուաքանակը հայահալած գործողութիւններով հետզետէ նուազեց եւ խորհրդային կայսրութեան կազմալուծման շեմին հասնում էր մօտ կէս միլիոնի, որը սկզբից Նախիջեւանի երկրամասում, այնուհետեւ ամբողջ Ադրբեջանում իրականացուած կոտորածներով ու բռնազաղթով, 1988 թ. վերջին հասաւ զրոյի: (1917թ. Նախիջեւանի մարզի բնակչութեան 70 տոկոսը(53 հազար 900, 1939 թ.` 132 հազար 800) կազմում էին հայերը, Այսպիսով՝ **Մոսկուայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուսելօրը** գործարքով Հայաստանի Նախիջեւան, Արցախ, Ձանգեզուր եւ Ջաւախք տարածքները Ռուսաստանը յանձնեց Ադրբեջանին ուՎրաստանին, իսկ Արարատ լեռը, Ղարսը, Սուրմալուն եւ այլ տարածքներ՝ **Թուրքիային:** Հետեւաբար՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը Հայաստան-Թուրքիա, Հայաստան-Ադրբեջան եւ Հայաստան-Վրաստան միջպետական յարաբերութիւնների եւ պետական սահմանների քաղաքական-իրական-դիւանագիտական հիմք պէտք է շարունակի պահել ոչ թէ 1921 թ. մարտի 16-ի ու հոկտեմբերի 13-ի ռուսելօրը օրինամերժ գործարքները, այլ ՀՀ պետական սահմանների հիմք պէտք է յայտարարի Սեւրի միջազգային դաշնագրի հայերին վերաբերող յօդուածները եւ Վուդրո Վիլսոնի օրինագօր Իրաւարար վճիռը: Աւելից՝ Սեւրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող հատուածը, Վիլսոնեան Իրաւարար վճիռն ու Հայաստանի Հանրապետութեան այդ քարտեզը Թուրքիայի իրագործած հայոց ցեղասպանութիւնը եւ հայ ժողովրդի հայրենատիրութիւնը միջազգայնօրէն հաստատող եւ ցայսօր իրենց իրական նշանակութիւնը պահպանած փաստաթղթեր են: Հետեւաբար՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իբրեւ Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան լիիրաւ անդամ, Միջազգային դատարանի կանոնադրութեան 36-րդ յօդուածի հիման վրայ պէտք է դիմի ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան՝ Վիլսոնեան Իրաւարար վճիռ-քարտեզի օրինագօրութիւնը վերականգնելու, ինչպէս նաեւ 1915-1921 թթ. հայոց դէմ Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանութեան համար այդ երկրին պատասխանատուութեան ենթարկրկելու հայցերով: Բացի այդ՝ հիմնուելով «Ձինուած հակամարտութիւնների դէպքերում մշակութային արշէքների պաշտպանութեան մասին 1954 թ. ընդունուած կոնվենցիայի, 1972 թ. ընդունուած «Համաշխարհային շակութային ու բնական ժառանգութիւնը պահպանելու մասին» կոնվենցիայի,

«Ցեղասպանութիւնը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին» կոնվենցիայի, ինչպէս նաեւ ՄԱԿ-ի եւ միջազգային այլ կառոյցների պէտք է դիմի նաեւ Հայաստանեայց Առաքելական ս. Եկեղեցին՝ Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում Թուրքիայի ոչնչացրած եւ իւրացրած մօտ երեք հազար եկեղեցիներն ու վանքերը, նաեւ այսօր այդ երկրում կանգուն մնացած հոգեւոր կառոյցները, նրանց ունեցուածքը Հայաստանեայց եկեղեցու վարչական իրաւասութեանը վերադարձնելու եւ հազարաւոր հայ եկեղեցականներին 1914-1917 թթ. կոտորելու համար Թուրքիային պատասխանատուութեան ենթարկելու **հայցերով:**

ՀԻՄՆԱԲՈՐՈՒՄ Զ. ԽՍՀՄ կայսրութիւնը, իբրեւ Սովետ միութիւն, ԽՍՀՄ Սահմանադրութեամբ իրաւաբանօրէն ամրագրուեց 1922 թ.: 1922թ. մինչեւ կոմունիստական կայսրութեան փլուզումը 1991 թ., ամբողջ Այսրկովկասը, ներառյալ Արցախն ու Նախիջեւանը, ունէին Խորհրդային Միութեան տիտղոսն ու գերիշխանութիւնը: Ադրբեջանի ներկայ հանրապետութիւնը հիմնադրման օրուանից (1991 թ.) այժմ գործող այդ երկրի Սահմանադրութեամբ **պաշտօնապէս** հրաժարուել է Խորհրդային Ադրբեջանի **իրաւայաջորդութիւնից**, իսկ Խորհրդային Միութիւնն այսօր գոյութիւն չունի: Կնշանակի Կարսի գործարքը ոչ միայն հակաօրինական, այլեւ այդպիսին լինելով հանդերձ՝ նաեւ անվաւեր է եւ ուժը կորցրած: Այդպէս է, քանի որ այդ գործարքը ստորագրել պարտադրած կոմունիստական կայսրութիւնը (որի տիտղոսի ու գերիշխանութեան տակ էին Նախիջեւանն ու Արցախը 1921-1991 թթ.) եւ գործարքի երկու հիմնական կողմերից մէկը, որին Ռուսաստանը յատկացրեց Հայաստանից բռնազատած Նախիջեւանն ու Արցախը, գոյութիւն չունեն: **Ասել է թէ՛ Ադրբեջանի այսօրուայ Հանրապետութիւնը** իր գործող Սահմանադրութեամբ իրեն համարելով 1918-1920 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետութեան իրաւայաջորդը, **զրկուել է 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկուայի եւ հոկտեմբերի 13-ի Կարսի հակաօրինական պայմանագրերի իրաւական կողմերից մէկը լինելուց:** Այսինքն՝ **Նախիջեւանի հանրապետութիւնն այսօր միջազգային բոլոր օրէնքներով բռնազաւթուած տարածք է ...**

ՀԻՄՆԱԲՈՐՈՒՄ Է. Նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը 1991 թ. պաշտօնապէս հրաժարուել է Խորհրդային Ադրբեջանի իրաւայաջորդութիւնից, **Հայաստանը պէտք է ձգտի, որպէսզի Միջազգային պատկան կառոյցների վերահսկողութեամբ ու տնօրինութեամբ Ռուսաստանի, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնների միջեւ Նախիջեւանի մասին կնքուի նոր պայմանագիր:**

Եզրակացութիւն. Նկատի ունենալով, որ .
 ա. Ադրբեջանի հանրապետութեան հռչակումից (1918թ. մայիս) մինչեւ 1920թ. յունուարին այդ պետութեան միջազգային

ճանաչումը ներառեալ, Ադրբեջանի Հանրապետության տիտղոսը ճանաչուած չի եղել Արցախի ու Նախիջեւանի վրայ:

բ. ԴԴ-ն Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանները ճշտելու համար պէտք է առաջնորդուի Փարիզի, Սան Ռեմոյի ու Սելի 1920 թթ. միջազգային վեհաժողովներին մասնակցած աւելի քան տասը պետութիւնների միասնական որոշումների վրայ, ըստ որոնց Արցախը, Նախիջեւանը եւ Զաւախքը 1918-1920 թթ իրաւաբանօրէն Ադրբեջանի եւ Վրաստանի տարածք չեն եղել: Հետեւաբար՝ Ադրբեջանը իր տարածքի ռազմակալութեան մասին խօսելիս, Հայաստանին ու հայութեանը պարտադրուած բոլշեւիկեան բռնապետութեան 1921-1924 թթ. հողաբաւոյնաբանական ցրտահարումը նկատի առնելու ոչ մի հիմք չունի:

գ. երբ 1920 թ. ապրիլի 28-ին բոլշեւիկները մտան Բաքու եւ հռչակեցին խորհրդային կարգեր, այդ տարածքը սովետական փաստաթղթերում ստիպուած եղան պաշտօնապէս յայտարարել ոչ թէ ազգային, այլ միայն վարչատնտեսական միաւոր, քանի որ Ադրբեջանի անուանուած «կովկասի թաթար» կոչուող զանգուածը երկրի բնակչութեան փոքրամասնութիւնն էր: Հետեւաբար՝ Ադրբեջան կոչուած Հանրապետութեան լիիրաւ տերերից է նաեւ այդ երկրից 1921-1988 թթ. տեղահանուած աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայ տարրը, նաեւ՝ Նախիջեւանահայութիւնը, որոնք իրենց մասնաբաժինն ունեն Ադրբեջանի հանրապետութեան ամբողջ ունեցուածքի եւ տարածքի նկատմամբ:

Յենուելով վերոշարադրեալ պատմա-քաղաքական անհերքելի իրողութիւնների վրայ, Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ժողովը, որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան պետական բարձրագոյն ներկայացուցչական մարմին, պէտք է հիմնաւորապէս ընդարձակի եւ ճշտի հայ թուրքական յարաբերութիւնների եւ հայոց Հայրենատիրութեան բուն էութիւնը, այն է՝

Ա. ԴԴ Ազգային Ժողովը, հիմնուելով նշուած փաստաթղթերի վրայ, ԴԴ Սահմանադրութեան մէջ պէտք է յաւելի ԴԴ Սահմաններն ամրագրող յօդուած՝ մօտաւորապէս հետեւեալ ձեւակերպումով. «ԴԴ պետական սահմանը 1919-1920 թթ. Փարիզի ու Սան Ռեմոյի միջազգային խորհրդաժողովների եւ Սելի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի միջազգային Դաշնագրի տնօրինութիւններով ԱՄՆ Նախագահի կազմած Իրաւարար վճիռ-քարտէզի 40 հազար քառ. մղոն տարածքներն են եւ ԴԴ առաջին Հանրապետութեան 1920 թ. ապրիլ-յունիս ամիսների սահմանները՝ մօտ 161 հազար քառ. կմ: Բ. Բարձրակարգ միջազգայնագէտ-փորձագէտների մասնակցութեամբ Սելի միջազգային Դաշնագիրը եւ Վուդրո Վիլսոնի Իրաւարար վճիռը ստորագրած երկրների խորհրդարանների հետ պէտք է սկսի Սելի Դաշնագրի

Հայաստանին վերաբերող յօդուածներին եւ Վիլսոնեան Իրաւարար վճիռ-քարտեզի քննարկումներ, իսկ ՀՀ կառավարութիւնը նոյն խնդրով բանակցութիւններ վարի նշուած երկրների կառավարութիւնների հետ, որոնք, Իրաւարար վճռի կայացման հայցադիմումին մաս կազմելու կամ վճիռը կայացնելուն օժանդակելու հանգամանքով, գտնուում են ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կայացրած Իրաւարար վճիռն ի կատար ածելու պարտաւորութեան ներքոյ:

Գ. Այս իրողութիւններից մեկնելով ՀՀ կառավարութիւնը Հայ-ռուսական ներկայիս միջպետական հաւասարազօր յարաբերութիւնների հիմք ու պայման պէտք է յայտարարի հետեւեալ պահանջը. Ռուսաստանի դաշնութիւնը պէտք է չեղեալ յայտարարի բուլշեիկների կնքած Մոսկուայի 1921 թ. մարտի 16-ի Ռուս-թրքական բարեկամութեան հակաիրաւական օրինամերժ պայմանագիրը, որը մեծապէս զցում է Ռուսաստանի միջազգային այն էլ շատ ցածր հեղինակութիւնը....

Դ.Քանի որ Օսմանեան կայսրութիւնը 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրելով Սեւրի դաշնագիրը, դրանով իսկ արդէն ընդունել է իր երկրի ոճիրը հայոց ցեղասպանութեան մէջ, ուստի ՀՀ կառավարութիւնը պէտք է դիմի ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան՝ ցեղասպան երկրինպատասխանատուութեան կանչելու, պատժելու եւ վնասները հատուցելու, Վիլսոնեան Հայաստանի Վան, Բիթլիս, Էրզրում եւ Տրապիզոն նահանգների աւելի քան 90 հազար քառ.կմ տարածքները 90 տարի բռնազաւթած պահելու վարձը պահանջելու, Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցու ամբողջական ունեցուածքը վերադարձնելու, հազարաւոր կրօնականներին ոչնչացրած մարդայօշններին պատժելու, ինչպէս նաեւ օսմանեան դրամատներում եղած հայերի դրամը, նրանցից բռնազաւթաց ոսկու, թանկագին քարերի եւ այլ ունեցուածքի արժէքը հատուցելու հայցերով:

16 մարտի, 2011 թ., Երեւան

Սիլվա Կապուտիկյան գրական հիմնադրամ

Արդեն հինգ տարի է՝ Սիլվա Կապուտիկյանը մեզ հետ չէ, բայց հայրենիքում թե սփյուռքում հայությունը շարունակում է համախմբվել նրա գործի շուրջ, կազմակերպել իմաստային, գեղեցիկ հանդիպումներ: Օրերս Քյոլնի «Սիլվա Կապուտիկյան» գերմանահայ կանանց միությունը հյուրընկալել էր բանաստեղծուհու անունը կրող գրական հիմնադրամի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Արմենուհի Դեմիրճյանին, ով հանդես եկավ «Կապուտիկյանը, սփյուռքը և արցախյան շարժումը» թեմայով բանախոսությամբ, ցուցադրեց հետաքրքիր տեսանկյուններ:

Հուլիս երեկոյից հետո դր. Համազ Դազարյանը գրուցեց նրա հետ:

-Տիկին Դեմիրճյան, խնդրեմ մի քանի խոսքով ներկայացրե՛ք՝ որն է սույն այցի նպատակը:

-Ես Գերմանիա եմ ժամանել մի ծրագրով, որ կարելի է անվանել «Կապուտիկյանի հետքերով»։ Նախագծիս թեև հիմնականում հայկական շրջանակների հետ էր նախատեսվում, հովանավորվեց Հայաստանի հետ գիտակրթական ծրագրեր իրականացնող գերմանական DAAD կազմակերպության կողմից, իսկ համագործակցությունը կազմակերպեց Քյոլնի համալսարանի պրոֆեսոր Իրմելա Շնայդերը: Այցիս բուն նպատակը հայրենիք-սփյուռք կապերը ըստ Կապուտիկյանի վերաբարձելը ու նաև Սիլվա Կապուտիկյանի տուն-թանգարանը արժանվույնս ներկայացնելն է, թանգարանի զարգացման համար հեռանկարներ որոնելը:

-Կարելի՞ է ենթադրել, որ Ձեր աշխատանքի հիմքում Դուք դնում եք Սիլվա Կապուտիկյանի ուղեգրությունները:

-Այո, ճիշտ եք գուշակում: Ընդհանրապես, հայրենիք-սփյուռք կապը և սփյուռքի վերագարթոնքը դժվար է պատկերացնել առանց Կապուտիկյանի ուղեգրությունների: Նա քաղաքական բացառիկ հոտառություն ունեցող մեր այն գրող-գործիչներից էր, որ կռահեց ապագան ճիշտ շարունակելու, հայոց մասնատված հատվածները միմյանց կապելու անհրաժեշտությունը և կամավոր դարձավ դեպի սփյուռքի գաղութներ թևածող այն ծիծեռնակը, որ շյուղ առ շյուղ հավաքեց, Հայաստան բերեց սփյուռքահայ կյանքի պատմությունը, կամուրջ կապեց հայության երկու հատվածների միջև: Մասնական է գնահատել բանաստեղծուհու մեծ վաստակը և շարունակել նրա սկսած գործը, որովհետև սփյուռքը անընդհատ փոփոխվող ու շարժուն մարմին է, իսկ թանգարանը հայոց սրբատեղիների շարքում մի նորաբաց օղակ է, որ կարող է դառնալ հայոց մեծ երազանքն իրականացնող՝ հայությանը համախմբող պտուտակներից մեկը:

-Բազմաթիվ մարդիկ պիտի ուզենային իմանալ, թե ինչպիսիսն է տուն-թանգարանը:

-2008 թ. բացված այս թանգարանը հիմնադրվեց հենց այն տանը, որտեղ կյանքի վերջին երեսուն տարիներն ապրեց ու արարեց բանաստեղծուհին: Ժամանակին պատշգամբ դուրս գալիս նա սիրում էր կատակով ասել. <<Տեսնոսւմ եք ինչ հոգատարությամբ եմ շրջապատված. դիմացից Ազգային ժողովն է, ձախից՝ Գիտությունների ակադեմիան, իսկ աջից՝ Նախագահի նստավայրը>>: Այսպիսի միջավայրում՝ երևանյան նոր ժամանակների հեքն իր մեջ կրող այս օազիսում, մարդ ակամայից սուրբ երկյուղածությամբ է համակվում, որովհետև հայությամբ ապրել-շնչելու մի անհիմանալի դող, վարակիչ մի հոսանք է անցնում յուրաքանչյուրի մարմնով: Արդյոք դա նկարներից ճառագող նրա մայրական աչքերի հոգատար արտահայտությունից է, պատերին թողած նրա ձեռքերի հետքերից, տանը թևածող նրա հոգուց... Անշուշտ, բոլորը միասին, որովհետև սա պարզապես կոչվում է Կապուտիկյանի հարկ: Թանգարանի տնօրեն Ռաֆիլետա Հաջյանը՝ բանաստեղծուհու զարմուհին, առանց հուզմունքի չի կարողանում հիշել, թե երկրային կյանքին հրաժեշտ տալուց առաջ ի՞նչ հոգատարությամբ էր նա դասավորում սփյուռքի տարբեր գաղութներից, Ղարաբաղից, ընդհանրապես աշխարհի տարբեր անկյուններից ստացած հուշանվերները, մտորում գալիքի մասին, որն ինքը, ավաղ, այլևս չէր տեսնելու: Այսօր առանց վարանելու կարող ենք ասել, որ տուն-թանգարանը կատարում է այն նույն աշխատանքը, որ կյանքի օրոք անհատնում սիրով իրագործում էր բանաստեղծուհին:

-Ուրն է հիմնադրամի դերը: Պետք է ենթադրել, որ դուք խիստ համագործակցված եք աշխատում:

-Միանգամայն ճիշտ է: Մենք գործում ենք միևնույն հարկի տակ, և նպատակները մեծ մասամբ նույնն են: Թանգարանային ցուցադրությունը կազմակերպելուց զատ խնդիր ենք դրել վերահրատարակել բանաստեղծուհու գրական ժառանգությունը, տպագրել հուշեր և գիտական ժողովածուներ: Արդեն իսկ հրատարակել ենք հուշերի առաջին գիրքը, գիտական մեկ ժողովածու և մի քառաստորյակ, որում ամփոփել ենք Կապուտիկյանի լավագույն բանաստեղծությունները: Թողարկել ենք նաև նրա խոսքերով գրված լավագույն երգերի երկու ձայնասկավառակ: Այժմ նպատակ ունենք գեղեցիկ նկրագարդումներով հրատարակել մանկական բանաստեղծությունները, ապա նաև՝ տարբեր լեզուներով մի առանձին ընտրանի, որը խիստ ցանկալի է՝ բանաստեղծուհու վաստակը միջազգային հանրությանը պարզելու տեսակետից: Օրվա թելադրանքով՝ մենք պիտի շտապենք հայոց բարձր բանաստեղծությունը ներկայացնել համայն մոլորակի բնակչությանը, որի իրականացման մեջ, կարծում ենք, մեծ պիտի լինի նաև սփյուռքի աջակցությունը:

-Ինչ կասեթ գերմանահայ համայնքից ստացած Ձեր ստալոդորոթյունների մասին:

-Ուղևորոթյանս ընթացքում ես հասցրի ծանոթանալ Քյոլնի, Մայնի Ֆրանկֆորտի և Բեռլինի հայոթյանը, եղա նան Վիեննայի Միխիթարյան միաբանոթյունում: Ուրախացնողն այն է, որ վերջին հարյուր տարվա գիտական և մշակոթյային ձեռքբերումները դարձյալ ընթացքի մեջ են, և կան ուժեր, որոնք կայուն զարգացում են ուզում ապահովել վաղվա համար: Կարևորագույններից են Գերմանահայոց կեդրոնական խորհուրդը /Ազատ Օրդուխանյանի ղեկավարոթյամբ/, Բոլտումի Ռուր համալսարանում գործող սփյուռքի և ցեղասպանագիտոթյան ինստիտուտը /Միհրան Դաբաղի սնօրինոթյամբ /, Հալեի համալսարանում բացված <<Մեարոթ>> հայագիտական կենտրոնը /Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյանի զլխավորոթյամբ/, Գերմանիայի հայ գործարարների միոթյունը /Մուրադ Աքյուզի սնօրինոթյամբ/, Պոտսդամում գործող Լեյփսիուսի գիտահետազոտական տուն-թանգարանը, Հայ ակադեմիականների միոթյունը, որն, ի դեպ, մեծ առաքելոթյուն է ստանձնել Հայաստանում հիմնելու օտարալեզու գրքերի գրադարան, որում ցանկալի կլիներ տեսնել նան Կապուտիկյանին վերաբերող բոլոր նյութերը:

Առօրյա դժվարոթյուններից, թերևս, ամենաբարդը Թուրքիայից եկած թրքախոս սերնդի լեզվական խնդիրն է, որի հաղթահարման հոգսը ստանձնել է ինչպես եկեղեցին՝ արքեպիսկոպոս Գարեգին Բեկյանի զլխավորոթյամբ, այնպես էլ այլ միոթյուններ: Մշակոթյային լուրջ աշխատանք է տանում նան <<Միլվա Կապուտիկյան>> գերմանահայ կանանց միոթյունը /Ալլին Խաչատրյանի ատենապետոթյամբ/, որտեղ հիմնականում ընդգրկված են պարսկահայ ու հայաստանյան ուժեր և ամեն ինչ անում են, որ ասմունքի, երգ-երաժշտոթյան, թատերական ներկայացումների միջոցով գործուն պահեն հայկական միջավայրը:

-Ինչ կուզենայիք մադթել մնացողներին:

-Մեկ բառով՝ լավատետոթյուն, իսկ ավելի ընդարձակ՝ անխոնջ աշխատելու, շատ ավելի մեծ ծրագրեր իրականացնելու ուժ ու եռանդ: Մա, իհարկե, միակողմանի հնարավոր չէ: Մեք մեր երագանքներին կհասնենք հայրենիք-համայնք կապերի բոլոր լծակներն աշխատացնելով, մեզ ձեռք մեկնող երկրների ու կազմակերպոթյունների հետ առավել արդյունավետ համագործակցելով: Դրա լուծման բանալիները տվել է նան հայոց սփյուռքի հետ հասակ առած, նրա խնդիրները լավ իմացող Կապուտիկյանը՝ ամենայն հայոց բանաստեղծուհին: Նրա գործերը միշտ էլ կխանդավառեն մեզ և կստիպեն ապրել բաց աչքով, գնալ դեպի հաղթանակներ:

*Հարցագրույզը վարեց
Գերմանահայոց կեդրոնական խորհրդի փոխնախագահ
ՀԱՄԱԶ ՂԱԶԱՐՅԱՆԸ*

Rey, a Historical Treasure

By: Hamideh Amani

Summary: Shahr-e Rey, the 7,000-year-old city, is a residential area, which is richer than Isfahan in the number of its historical monuments, among which one might refer to the 3,000-year-old Gebri castle, the 7,000-year-old Cheshmeh Ali hill, Shah Abbasi caravansary and the 1,000-year-old Bibi Shahr Banoo tomb. However, most of its historical monuments are either demolished or on the verge of extinction. For instance, Kahrizak Sugar Plant dating back to the Qajar era has been converted into a cow-farm, and Gebri castle, which served as the Zoroastrians burial place, is changed into a warehouse.

Rey is a great museum, which is covered entirely with ancient monuments and sites, so that visiting Rey means stepping into the history and a look at this historical city brings to light everything. Historical sites serve as the identity of each country and giving value to the museums as well as historical monuments and objects will contribute to safeguarding one's identity and background. The Rey of today is a treasure reminiscent of the depth of history. Its name dates back to the pre-Ashkani (Parthian) era and its monuments have been erected by generations of the pre-Christian era. Some historians attribute the monument to Shith ibn-e Adam while some others to ancient mythological monarchs. The monument is said to be a tomb to Zoroaster.

In the past 6,000 years Rey has gone through many ups and downs, floods, earthquakes, assaults and plundering in various periods, which have left serious effects on its lashed out body, which is currently standing patiently at the corner of Tehran and looking forward to future.

As witnessed by the history, Rey was erected in glory much earlier than the modern city of Tehran, which was later constructed on its north. Tehran, whose definite date of construction is unknown, has just overshadowed Rey due to the extension of modernism and today's signs of civilization. Unlike the ancient times in the course of history, when most of the books and publications were pointing to Rey, in the contemporary era the lack of any reference and information on this ancient historical and religious city is quite evident. There are more than 20 ancient monuments remaining in Rey that require more attention on behalf of the related authorities. A review of the characteristics of each valuable monument might

serve to further introduce them and attract the attention of the officials so that they would spare no effort towards their restoration.

Cheshmeh Ali Hill

It is a hill with a spring. Once the ancient cavemen stopped living in caves, they settled at the banks of the hill. In 1933-6 Cheshmeh Ali hill was excavated by a delegation from the Boston Fine Arts Museum and the Philadelphia University Cultural Foundation headed by Dr. Smith, which resulted in the discovery of 7,000-year-old artifacts. Some of the discovered objects are displayed at Iranian and global museums.

The hill, which is now entirely leveled out, was resided by Aryans about 6,000 years ago. Since Rey was used as a recreation center due to its beautiful attractions under the reign of the Qajar dynasty, Fath-Ali Shah often used to explore the city. In 1831 his portrait and that of some Qajar princes were engraved on a rock at Cheshmeh Ali hill and its surrounding was decorated with tablets covered by poetry.

Toghrol Tower

The architectural structure was constructed under the reign of Saljuks at the order of Toghrol, once he transferred the capital city from Neyshabour to Rey. The tower is 20 meters high and the surface of its exterior is divided into 24 sections, which besides manifesting beauty and durability, symbolizes the figures of constellation as well as a 24-hour time length (a day and a night).

Shah Abbasi Caravansary

It is one of the ancient residential and commercial complexes, which was used as a lodging by traders and located on Haram (shrine) Street, close to the Bazaar. It is comprised of four verandas and is surrounded by stones all around, which used to serve as a market place where goods and commercial products were presented and sold by traders.

Rey Bazaar

It is located to the north of Abdol-Azim tomb, which is comprised of two sections and a crossroad is formed at their intersection. Since old days, it has been a center for the sale of spices, traditional herbs and commercial goods which were imported by traders via the Silk Road. The structure of the bazaar is constructed from plaster, brick, raw mud brick and mud. It dates back to the Safavid era and is approximately 500 years old.

Anyanaj Tower

An octagonal tower known as Naqareh Khaneh stands on the slopes of Tabarak mountain. A cellar is linked to the tower from underneath though a vestibule erected outside. The tower, which is constructed by stone and plaster and decorated by brickwork and zigzag vaults, dates back to the Saljuk era.

Gebri Crypt

The area has been resided by Zoroastrians, who used to leave the corpses of the dead in the open air. According to their traditions, once their flashes were decayed, the remaining bones were eventually buried. The ancient Zoroastrians disapproved of contaminating the body with water, earth and fire. Gebri crypt was built as a high circular structure, six meters high, which was constructed by stone and mortar. It dates back to the 1st millennium BC, around 3,000 years ago and was earlier called by different names, such as Khamoushan tower, Ostvaran, Ostkhan-ran, Marg (Death) tower and Sokout (Silence) tower.

Bibi Shahr Banoo Tomb

The tomb, which is measuring 1.5 km, is located to the north of Amin-abad on the mountain rocks. It is attributed to the daughter of Yazd Gerd III, the last Sassanid monarch, and Imam Hussein's (Shia Imam) wife and the mother of the 4th Imam. It is comprised of two courtyards, the entrance veranda, a praying niche and a waterwell. It is bordered by a mountain to the north, a valley to the east and south and an asphalt road to the west. Its structure, which is constructed by stone and plaster, dates back to the Al-e Bouyeh era, around 1,100 years ago.

Paintings of Monarchs on Ashkan Mountain

At the order of Fath-Ali Shah Qajar, a slide was erected on the Ashkan mountain as a liding and recreation tool for the monarchic family. At the southern slopes of the mountain, a rough image of the Sassanid kings has been carved on a rock, which was leveled to this purpose. The image is left incomplete. Later at the order of Fath-Ali Shah the image was erased to be replaced by his won portrait, while he had a crown on head and a spear in hand targeted at a lion.

Mausoleum of Hazrat Abdol-Azim al-Hassani

Abdol-Azim, a grandson of Imam Hassan Mojtaba, is one of the greatest scientists and narrators, who has left behind a number of books. The most ancient structure of the mausoleum is its brick facade, which is marked by its brickwork decoration and marginal Kufi scripts, dating back to the Saljuk era, around 800 years ago. The mausoleum of Hazrat Abdol-Azim and its adjacent shrines (Imam-zadeh Taher and Imam-zadeh Hamzeh) is visited daily by enthusiastic pilgrims who arrive in Rey from the remotest areas across the country and the world.

Beside the historical monuments in Shahr-e Rey, there are more than 25 Imam-zadehs and tombs of religious leaders and prominent individuals such as Abol-Fath-e Razi an interpreter of Quran, Mohammad ibn-e Yaqub Koleyni, one of the special deputies of the Absent Imam, Deh-Khoda, Jalal-e Al-e Ahmad, Gholam-Reza Takhti, Qa'ani, Mirzadeh Eshqi, Sattar Khan, Ayatollah Kashani, Allameh Qazvini, Qa'em Maqam-e Farahani and Sheikh Saddouq, who are among the scientific, cultural, national and religious personalities known to everyone.

The ancient monuments of Rey include towers, castles, caravansaries, bridges and tombs; which have been standing upright all throughout the time and have resisted against the wind blows and rainfalls. This is indeed quite noteworthy.

According to Dr. Akbari, who has conducted extensive research on Rey's historical and religious sites, "Isfahan is known as a post-Islamic historical city, while the number of historical monuments at Rey far exceed that of Isfahan. Even most of Rey's

historical buildings belong to the pre-Islamic era. But unfortunately, they are on the brink of extinction due to lack of proper restoration on behalf of the authorities in charge. For instance, Kahrizak Sugar Mfg Plant, dating back to the Qajar era, has been converted into a cow-farm and Gebri castle with a 4,000-year old background has been changed into a warehouse."

He added, "Since the ancient monuments in Rey have no administrator nor has any any publicity been made to introduce them to the public, most of the visitors arriving there just visit the shrine of Hazrat Abdol-Azim."

Director of Rey Culture and Islamic Guidance Department, Mr. Heydari said, "We are encountered with shortage of data processing facilities. At times we come across tourists who are well informed. They might know things that even the residents of Rey might not be aware of."

"This department might contribute to the promotion of tourism industry in the area jointly with the related institutions and organizations. First of all we need two representatives from Iran's Cultural Heritage Organization and Iran's Tour and Travel Institute, who will certainly be quite effective in tackling the current problems. Meanwhile, we would like to declare our readiness in this respect and believe that once such joint cooperation gets underway, we will manage to expedite working towards our objectives in this respect."

Director General of Tehran province Cultural Heritage Department Nasser Pazouki said, "The city of Rey, which is 1,000 years old has a great number of historical-cultural monuments. An independent

cultural heritage department is required to protect and restore the existing monuments in Rey."

Meanwhile, the governor of the city declared his readiness to contribute to the establishment of a cultural heritage department in Rey and said, "The lack of such an independent department in Rey has resulted in some difficulties in protection and restoration of the monuments and prosecution of violators of law."

The Mayor of district 20, Engineer Nader Karami, pointed to the shortage of proper lodgings for the visitors arriving in Rey and declared the readiness of Rey Municipality to contribute towards building hotels and lodgings jointly with the private sector. Karami said, "Although Rey is close to Tehran, there are no proper hotels in the city, as a consequence of which the visitors and pilgrims don't have sufficient time to visit all the historical and religious monuments in one day."

Karami pointed to the arranged tours, which are open to all citizens to visit Rey's ancient monuments, the design of brochures and large promotional billboards installed at streets among the measures taken by the Municipal department of district 20 aimed at introducing the monuments to the public.

Concerning the municipality's major projects on the restoration of the entrances to Hazrat Abdol-Azim's shrine, restoration of Sheikh Saddouq's mausoleum, the graveyard of the prominent personalities from Ibn-e Babveyh to the establishment of the historical-cultural complex of Toghrol tower, he said, "In the past years the pilgrims could only enter the shrine through its northern flank and on foot. But once Danesh and Moddares parks are constructed at the eastern and western flanks of the shrine respectively, the street and square leading to the shrine are widened as well as bus and mini-bus stations and parking lots are constructed, besides providing an appropriate atmosphere to accommodate the pilgrims temporarily, access to the shrine from all four entrances will be facilitated."

Referring to the national project on the historical-cultural complex of Toghrol tower in the process of the development of Rey's tourism industry and recreational attractions, he added, "Given Rey's cultural and social sub-structure and with the objective to protect and introduce these monuments to the public, in 1994 the Tehran Municipality designed the historical-cultural complex centered at Toghrol tower with an area of 45,000 square meters to be erected adjacent to the historical Cheshmeh Ali hill and the tombs of well-known personalities buried at Ibn-e Babveyh."

